

ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਬਿਰਤਾਂਤ : ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ-ਵਾਰਿਸ

ਡਾ. ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ*

ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਰਚਿਤ ਕਿੱਸਾ 'ਹੀਰ' ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਇਕ ਅਹਿਮ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਟੈਕਸਟ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪਏ ਅਰਥਾਂ ਦੀਆਂ ਅਸੀਮਤ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਕਾਰਣ ਅੱਜ ਵੀ ਇਸਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਇਹ ਰਚਨਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸਥਾਪਿਤ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਰੁਖ਼ ਆਪਣੇ ਉਤਾਰ ਵੱਲ ਸੀ। ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਰਵਾਇਤੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਸਲਾਮੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਕਈ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖਿੱਤੇ ਉੱਪਰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਡੂੰਘੀ ਮੁਹਰ-ਛਾਪ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਹੀ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਦਾ ਉਭਾਰ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਇਆ ਜੋ ਲੰਮੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹੁਣ ਰਾਜ-ਸੱਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੱਲ ਵੱਧ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁਣ ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦੀ ਦਸਤਕ ਵੀ ਸੁਣਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਫੇਰ ਬਦਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਸਲਾਮਤੀ ਲਈ ਜਤਨਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪਛਾਣ ਦੇ ਨਿਵੇਕਲੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਕਰਕੇ ਸਾਂਭਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਕਸਰ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਬਾਰੇ ਉਲਾਰ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਕੁਝ ਲੇਖਕ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੇਲੇ ਦੇ ਹਰ ਚੰਗੇ-ਮਾੜੇ ਵੇਰਵੇ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਦਰਜ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ-ਵਾਰਿਸ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਇਕ ਮੁੱਲਵਾਨ ਟੈਕਸਟ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ-ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਰੋਮਾਂਟੀ ਪਿਆਰ ਜਾਂ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਨਿਰੋਲ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਆਸ਼ਕੀ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ

* ਐਸੋਸੀਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਕਾਲਜ (ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ) ਦਿੱਲੀ।

ਹੈ ਜੋ ਇਸਨੂੰ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਟੈਕਸਟ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਤੱਥ ਮੁਕੰਮਲ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨਯੋਗ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੋਏ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਚਿੱਤਰਣ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸੰਜੋਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਰਤਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੇਕਾਂ ਢੰਗ-ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਅਧਿਐਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਟੈਕਸਟ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਵਜੋਂ ਵਾਚਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਜੋ ਇਹ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਅਚੇਤ ਜਾਂ ਸੁਚੇਤ ਤੌਰ ਤੇ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਤੱਤਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪੂਰੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਟੈਕਸਟ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਅਣ-ਲਿਖੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਪੂਰਵ-ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਦਾ ਸਿਰਫ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਲਿਖਿਆ ਇਤਿਹਾਸ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਹੀ ਪੱਖ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤਾਂ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਲਾਹੇਵੰਦ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਵਾਲਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀਰ-ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾ ਪਾ ਕੇ ਦੰਤ-ਕਥਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਗਈ। ਬਹੁਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸਦਾ ਵਾਪਰਨ ਕਾਲ ਪੰਦਰਵੀਂ-ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਮਿਥਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੀਰ ਅਤੇ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਪਿਆਰ ਕਹਾਣੀ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਮੁੱਢਲੀ ਰਚਨਾ ਕਿੱਸਾ 'ਹੀਰ-ਦਮੋਦਰ' ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਪਿਆਰ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਬਾਕੀ 'ਕੋਲਾਬੀ' ਨੇ 'ਮਸਨਵੀ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ' 1575 ਈ. ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦੀ 'ਹੀਰ' ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਇਸ ਤੋਂ ਕਰੀਬ ਦੋ ਸੌ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇ ਕਰ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਦਮੋਦਰ ਅਤੇ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕਾਲ ਦਰਮਿਆਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਵਾਪਰ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਹੀਰ-ਦਮੋਦਰ ਅਤੇ ਹੀਰ-ਵਾਰਿਸ, ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ, ਹੀਰ ਅਤੇ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਮੂਲ ਕਥਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਅੰਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਬਦਲਾਵ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ-ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਚ ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਦਾ ਬਿਆਨ ਹੈ ਉਸਦੀਆਂ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਵੀ ਘਟਨਾ-ਕ੍ਰਮ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦੇ

ਬਿਆਨ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਦਰਜ ਵੇਰਵਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਵਾਕਫ਼ੀ ਵੀ ਹਾਸਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹੈ ਜੋ ਤੱਤਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬਣਤਰ ਉੱਪਰ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸਦੀ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਵੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸੱਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਦੌਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਸਮਾ ਅਜਿਹਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਸੂਫੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਉਭਾਰ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਇਆ। ਇਸ ਉਭਾਰ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੁਮੇਲ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਭਗਤ ਅਤੇ ਸੂਫੀ ਸੰਤ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੋਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਕਟੜਵਾਦ ਅਤੇ ਖੋਖਲੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਹਮਾਇਤ ਮਿਲੀ ਤੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਫਿਰਕਿਆਂ ਵਿਚਲੇ ਖੱਪੇ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਸਮਾਜ ਨੇ ਬਹੁਤ ਖੁਲ੍ਹ ਦਿਲੀ ਨਾਲ ਕਬੂਲ ਕੀਤਾ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਂਝ ਅਤੇ ਸੁਮੇਲ ਵਾਲੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਉਹਨਾ ਬਦਲਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਵੀਆਂ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਜਿਸ ਦੌਰ ਵਿਚ 'ਹੀਰ' ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਮਾਂ ਇਸ ਸਾਂਝੇਪਣ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੀਰ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ -

‘ਸ਼ੌਂਕ ਨਾਲ ਵਜਾਇ ਕੇ ਵੰਝਲੀ ਨੂੰ, ਪੰਜਾਂ ਪੀਰਾਂ ਅੱਗੇ ਖੜਾ ਗਾਂਵਦਾ ਈ,

ਕਦੇ ਉਧੋ ਤੇ ਕਾਹਨ ਦੇ ਬਿਸ਼ਨ ਪਦੇ,

ਕਦੇ ਮਾਝ ਬਿਹਾਰੀ ਦੀ ਲਾਂਵਦਾ ਈ’ {86}

ਕਈ ਥਾਵਾਂ ‘ਤੇ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਕੁਝ ਰਸਮਾਂ-ਰੀਤਾਂ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਵੱਲ ਟਿਪਣੀ ਵੀ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਖੇੜਿਆਂ ਦਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਕੋਲੋਂ ਨਿਕਾਹ ਦੀ ਤਿਥੀ ਕਢਵਾਉਣ ਬਾਰੇ ਇਹ ਸਤਰਾਂ ਵੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ

‘ਖੇੜਿਆਂ ਸਾਹਾ ਸੁਧਾਇ ਕੇ ਬਾਹਮਣਾਂ ਥੋਂ, ਭਲਾ ਥਿੱਤ ਮਹੂਰਤ ਤੇ ਵਾਰ ਮੀਆਂ’ {104}

ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਤੱਤਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਬਣਤਰ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕੁਝ ਖਾਸ ਨੁਕਤਿਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਗੋਚਰੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕਬੀਲਿਆਂ, ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ, ਔਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਨਜ਼ਰੀਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸਾਂਝੇਪਣ ਦੀ ਝਲਕ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਰਸਮਾਂ-ਰੀਤਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਵਿਧੀ ਪਥੋਂ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਇਕ ਕਥਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਇਕ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਇਸਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚੇਤਨ ਹੋਕੇ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਬਾਰੀਕ ਤੋਂ ਬਾਰੀਕ ਵੇਰਵੇ ਨੂੰ ਦਰਜ ਕਰਨ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਿਥੇ ਤ੍ਰਿੰਝਣਾਂ ਦੀ ਘੁਮਕਾਰ ਪੈਂਦੀ, ਅੱਤਣ ਬੈਠੀਆਂ ਲੱਖ ਮਹਿਰੇਟੀਆਂ ਨੇ

ਖਤਰੇਟੀਆਂ ਅਤੇ ਬਾਹਮਣੇਟੀਆਂ ਨੇ, ਤਰਖੇਟੀਆਂ ਅਤੇ ਜਟੇਟੀਆਂ ਨੇ

ਲੋਹਾਰੀਆਂ ਲੋਂਗ ਸੁਪਾਰੀਆਂ ਨੇ, ਸੁੰਦਰ ਖੋਜਣਾਂ ਅਤੇ ਖੜੇਟੀਆਂ ਨੇ {142}

ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚੋਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਿਮਨ ਅੰਕਿਤ ਵੇਰਵਾ ਭਾਵੇਂ ਮਾਮੂਲੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ:

ਢਾਡੀ ਭਗਤੀਏ ਕੰਜਰੀਆਂ ਨਕਲੀਏ ਸਨ, ਅਤੇ ਡੂਮ ਸਰੋਦ ਵਜਾਇ ਕੇ ਜੀ

ਕਸ਼ਮੀਰੀਆਂ ਦੱਖਣੀ ਨਾਲ ਵਾਜੇ, ਭੇਰੀ ਤੂਰੀਆਂ ਵੱਜੀਆਂ ਚਾਇ ਕੇ ਜੀ {107}

...

ਕਲਮਦਾਨ ਦਫ਼ਤੈਨ ਦਵਾਤ ਪੱਟੀ, ਨਾਮੇ ਇਸਲੇ ਦੇਖਦੇ ਲੜਕਿਆਂ ਦੇ

ਲਿੱਖਣ ਨਾਲ ਮਸੌਦੇ ਸਯਾਕ ਖਸਰੇ, ਸਿਆਹ ਅਵਰਾਜੇ ਲਿਖਦੇ ਵਰਕਿਆਂ ਦੇ

ਇੱਕ ਭੁਲ ਕੇ ਐਨ ਦਾ ਗੈਨ ਵਾਚਣ, ਮੁੱਲਾਂ ਜਿੰਦ ਕੱਢੇ ਨਾਲ ਕੜਕਿਆਂ ਦੇ

ਇੱਕ ਆਵਦੇ ਸੌਕ ਜੁਜ਼ਦਾਨ ਲੈ ਕੇ, ਵਿੱਚ ਮਕਤਬਾਂ ਦੇ, ਨਾਲ ਤੜਕਿਆਂ ਦੇ {67}

ਵਾਰਿਸ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਾਸ਼ੀਆਗ੍ਰਸਤ ਤਬਕਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਤੱਤਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਸਲਾਮੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਭਾਰੂ ਹੋਣ ਦੇ ਮੱਦੇ-ਨਜ਼ਰ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਕ ਜਾਤੀ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਬਦਲਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਕਾਰਣ ਬਣ ਸਕਦਾ ਸੀ ਪਰ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਜਾਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਦਲਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਬਣੀ ਰਹੀ। ਇਸਦੇ ਵੇਰਵੇ ਵਾਰਿਸ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਰਾਂਝਾ ਜੱਟ ਸੀ ਤੇ ਹੀਰ ਰਾਜਪੂਤ ਸਿਆਲਾਂ ਦੀ ਧੀ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਇੱਕ ਕਾਰਣ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ -

‘ਕੌਣ ਵਤਨ ਤੇ ਨਾਮ ਕੀ ਸਾਂਈਆਂ ਵੇ, ਅਤੇ ਜਾਤ ਦਾ ਕੌਣ ਸਦਾਵਨਾ ਹੈ’

ਉੱਚੀ ਅਤੇ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਕੁੜਤਣ ਸਿਰਫ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਦੇ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਅਪਮਾਨਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉਥੇ ਉਸਦੀ ਤੁਲਨਾ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ।

‘ਨਹੀਂ ਚੂਹੜੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੋਇ ਸੱਯਦ, ਘੋੜੇ ਹੋਣ ਨਾਹੀਂ ਬੋਟੇ ਲੇਲੀਆਂ ਦੇ,

ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫਕੀਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਪੁੱਤਰ ਜੱਟਾਂ ਤੇ ਮੋਚੀਆਂ ਤੇਲੀਆਂ ਦੇ {79}

ਇਸ ਨਾਲ ਤੱਤਕਾਲੀ ਸਮਾਜਿਕ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਜਾਤੀਗਤ ਸਮੀਕਰਣਾਂ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸਮੇਤ ਭਾਰਤ ਦਾ ਉੱਤਰੀ ਭੂ-ਖੰਡ ਸਿੱਖ ਹਕੂਮਤ ਹੇਠ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਗਤੀ-ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਜਤਨਾਂ

ਵਿਚ ਸਿੱਖਮਤ ਦਾ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਦਮਿਤ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨਤਾ ਵੱਲ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਉਹ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤੱਤਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਚੇਤਨਾ ਜਗਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇਸ ਬਦਲਾਵ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਝਲਕ ਭਾਵੇਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਵਲੋਂ ਇਸਲਾਮੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਨਿਰਮਤ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਸੰਜੋਕੇ ਰੱਖਣ ਦਾ ਜਤਨ ਸਾਫ਼ ਝਲਕਦਾ ਹੈ। ਸੱਤਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਾਰਣ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਬਦਲਾਵਾਂ ਦਾ ਉਸਨੇ ਜ਼ਰੂਰ ਕਿਆਸ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਇਸੇ ਲਈ ਉਸਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਆਪਣੇ ਤੱਤਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਖੂਬੀਆਂ ਨੂੰ ਦਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਸੱਤਾ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਬਦਲਾਵ ਤੋਂ ਕੁਝ ਚਿੰਤਤ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ:

ਤਦੋਂ ਦੇਸ ਦੇ ਜੱਟ ਸਰਦਾਰ ਆਹੇ, ਘਰੇ ਘਰੀਂ ਜਾਂ ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਹੋਈ

ਅਸ਼ਰਾਫ਼ ਖਰਾਬ, ਕਮੀਣ ਤਾਜ਼ੀ, ਜ਼ਿਮੀਦਾਰ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਬਹਾਰ ਹੋਈ

ਚੌਰ, ਚੌਧਰੀ, ਯਾਰ ਨੇ ਪਾਕ - ਦਾਮਨ, ਭੂਤ ਮੰਡਲੀ ਇਕ ਦੂੰ ਚਾਰ ਹੋਈ

ਬਦਲਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਲੈਕੇ ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਫਿਕਰਮੰਦ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸਦੀਆਂ ਟਿਪਣੀਆਂ ਇਸਲਾਮੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਫਿਕਰ ਨੂੰ ਹੀ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀਆਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਗਿਰਾਵਟ ਵਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਫਿਕਰ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸਨੇ ਕਲਮਬੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਦਾੜੀ ਸ਼ੇਖ ਦੀ ਅਮਲ ਸੈਤਾਨ ਵਾਲੇ, ਕੇਹਾ ਰਾਣਿਓ, ਜਾਂਦਿਆਂ ਰਾਹੀਆਂ ਨੂੰ।

ਅਗੇ ਕਢ ਕੁਰਾਨ ਤੇ ਬਹੇ ਮੈਂਬਰ, ਕਹਾ ਅੱਡਿਓ ਮਕਰ ਦੀਆਂ ਫਾਹੀਆਂ ਨੂੰ।

ਏਹ ਪਲੀਤ ਤੇ ਪਾਕ ਦਾ ਕਰੋ ਵਾਕਫ਼, ਅਸੀਂ ਜਾਣੀਏ ਸਰਾਂ ਗਵਾਈਆਂ ਨੂੰ।

ਜਿਹੜੀ ਥਾਉਂ ਨਾਪਾਕ ਲੈ ਵਿਚ ਵਾੜਿਓ, ਸੁਕਰ ਰੱਬ ਦੀਆਂ ਬੇਪਰਵਾਹੀਆਂ ਨੂੰ।

ਖੇਤੀ ਭੇਡ ਬਾਂਦੀ ਸੱਭਾ ਜਰਬ ਕੱਢਣ, ਛੱਡਣ ਕਵਾਰੀਆਂ ਨਾ ਵਿਆਹੀਆਂ ਨੂੰ।

ਤੱਤਕਾਲੀ ਆਰਥਿਕ ਢਾਂਚਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰਮਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਸ ਮਸਲੇ ਵੱਲ ਵੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਹਿੰਦੂ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਤੇ ਜੱਟ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੱਤਰੀਆਂ ਤੋਂ ਕਰਜ਼ ਲੈ ਕੇ ਚੰਗੀ ਫਿਜ਼ੂਲ ਖਰਚੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਦੇ ਭਾਰ ਹੇਠ ਦੱਬੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸੂਦ ਪਹਾੜ ਵਾਂਗ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਸੀ:

ਵਾਹੀ ਖੱਤਰੀ ਦੀ ਰਹੀ ਖੱਤਰੀ ਤੇ, ਲੇਖਾ ਗਿਆ ਈ ਹੋਇਆ ਪਹਾੜ ਮੀਆਂ। {82}

ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਆਚਰਣ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਸਥਿਰਤਾ ਦਾ ਅਸਰ ਆਮ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵੀ ਦਿੱਸਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਵਾਰਿਸ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਪੈਂਚਾਂ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਸੱਚ ਥੀਂ ਤਰਕ ਕੀਤਾ, ਕਾਜ਼ੀ ਰਿਸ਼ਵਤਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਕੋਰ ਕੀਤੇ।

ਪਹਿਲੋਂ, ਹੋਰਨਾਂ ਨਾਲ ਇਕਰਾਰ ਕਰਕੇ, ਤਮਾ ਵੇਖ ਦਾਮਾਦ ਫਿਰ ਹੋਰ ਕੀਤੇ।

ਗਲ ਕਰਨ ਈਮਾਨ ਦੀ ਕੱਢ ਛੱਡਣ, ਪੈਂਚ ਪਿੰਡ ਦੇ ਠੱਗ ਤੇ ਚੋਰ ਕੀਤੇ।

‘ਹੀਰ’ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਔਰਤ ਦੀ ਵਿਦਰੋਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀਨ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਮਾਡਲਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਢਾਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ‘ਹੀਰ’ ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਦੇ ਸੰਵਾਦਾਂ ਨੂੰ ਬੇਸ਼ਕ ਬਹੁਤ ਬੇਬਾਕ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸੰਵਾਦ ਵੀ ਔਰਤ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਜਾਪਦੇ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਔਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਗੀਰੂ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਇਕ ਵਸਤੂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਵਿਚਰਦੀ ਹੈ। ਦੋ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਇਕ ਸੰਵਾਦੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਹਾਸ਼ੀਆਗ੍ਰਸਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਉੱਪਰ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਧਰਮ-ਨਿਆਂ ਦੀ ਪਕੜ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ‘ਕਾਜ਼ੀ ਖੋਹ ਦਿੱਤੀ ਹੀਰ ਖੇੜਿਆਂ ਨੂੰ, ਨਾਰੋ ਏਹ ਫਕੀਰ ਦੁਗੋਲੀਆ ਜੇ’ {227} ਜਾਂ ‘ਹੀਰ ਖੋਹ ਖੇੜੇ ਤੁਰੇ ਵਾਹੋ-ਦਾਹੀ, ਰਾਂਝਾ ਰਿਹਾ ਮੂੰਹ ਕੱਜ ਹੈਰਾਨ ਯਾਰੋ’ {227} ਜੇਕਰ ਵਾਰਿਸ ਔਰਤ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਬਾਰੇ ਲੋਕ-ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿਚ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ

ਵੇਲੇ ਦੀ ਔਰਤ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਹੀ ਸਿਰਜਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਘਰ ਦੀ ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ ਵਿਚ ਵੀ ਸੁਰਖਿਅਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਈ ਰਸਮੋ-ਰਿਵਾਜ਼ ਜਿਵੇਂ ਪਰਦਾ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਪਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਉੱਪਰ ਵੀ ਸਵਾਲੀਆ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਗਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ:

ਏਸ ਘੁੰਡ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਖਵਾਰੀਆਂ ਨੇ, ਅੱਗ ਲਾਇ ਕੇ ਘੁੰਡ ਨੂੰ ਸਾੜੀਏ ਨੀ।

ਘੁੰਡ ਹੁਸਨ ਦੀ ਆਬ ਛੁਪਾਇ ਲੈਂਦਾ, ਲੰਮੇ ਘੁੰਡ ਵਾਲੀ ਰੜੇ ਮਾਰੀਏ ਨੀ।

ਘੁੰਡ ਆਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਬੇੜੇ ਦੇਂਦਾ, ਮੈਨਾ ਤਾੜ ਨਾ ਪਿੰਜਰੇ ਮਾਰੀਏ ਨੀ।

ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕਾਰਣ ਕਤਲ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵੀ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜੋ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਕਬੀਲਾਈ ਸਮਾਜਿਕ ਅਵਚੇਤਨ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਾਦਾ-ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਵਰਗੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਇਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਹਨ।

ਸਿਰ ਬੇਟੀਆਂ ਦੇ ਚਾਇ ਜੁਦਾ ਕਰਦੇ, ਜਦੋਂ ਗੁੱਸਿਆਂ ਤੇ ਬਾਪ ਆਂਵਦੇ ਨੀ

ਸਿਰ ਵੱਢ ਕੇ ਨਈਂ ਵਿੱਚ ਰੋੜ੍ਹ ਦੇਂਦੇ, ਮਾਸ ਕਾਉਂ, ਕੁੱਤੇ, ਬਿੱਲੇ ਖਾਂਵਦੇ ਨੀ

ਸੱਸੀ ਜਾਮ ਜਲਾਲੀ ਨੇ ਰੋੜ੍ਹ ਦਿੱਤੀ, ਕਈ ਡੂਮ ਢਾਡੀ ਪਏ ਗਾਂਵਦੇ ਨੀ

ਅਉਲਾਦ ਜਿਹੜੀ ਆਖੇ ਨਾਂਹ ਲੱਗੇ, ਬਾਪ ਓਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਮੁਕਾਂਵਦੇ ਨੀ

ਜਾਂ ਫਿਰ:

ਧੀ ਜੁਆਨ ਜੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਬਾਹਰ ਜਾਵੇ, ਲਗੇ ਬਸ ਤਾਂ ਖੂਹ ਨਿਘੇਰੀਏ ਨੀ {80}

ਚੂਚਕ ਆਖਦਾ ਮਲਕੀਏ ਜੰਮਦੜੀ ਨੂੰ, ਗਲ ਘੁੱਟ ਕੇ ਕਾਹੇ ਨਾ ਮਾਰਿਓ ਈ {81}

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦੀ 'ਹੀਰ' ਵਿਚ ਦਰਜ ਇਹ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਨਾ ਸਿਰਫ ਤੱਤਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਸਗੋਂ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿਚ ਪਏ ਕਈ ਮੁਆਲਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਵੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਿਰੰਤਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੇਖਣ ਵਾਲੇ ਇਸ ਖਿੱਤੇ ਨੇ ਹਰ ਦੌਰ ਵਿਚ ਇਕ ਸੰਵਾਦੀ ਰੁਖ਼ ਹੀ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਥੋਂ ਦਾ ਇਕ ਨਿਵੇਕਲਾ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਦਾਰ ਉੱਸਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਸਮਾਜਿਕ ਵੇਰਵੇ ਲੈਕੇ ਬੈਠਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਬਹੁਤ ਬਾਰੀਕ ਅਧਿਐਨ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਅਹਿਮ ਜਾਣਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਕ ਅਹਿਮ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾਅ ਉਤੇ ਰਚੀ ਗਈ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦੀ 'ਹੀਰ' ਸਾਹਿਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮੁੱਲਵਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਵਜੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮੀਅਤ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।